

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 87^e jaargang • februari 2014 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 1

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Nieuw licht op de Domtoren

Heeft Hoog Catharijne toekomst?

De roem van architect Christiaan Kramm

ontwerp
van
communicatie

info@jeroentirion.nl

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS
Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

museum Catharijneconvent Utrecht

Thuis
in de
Bijbel

Oude Meesters
Grote Verhalen

8 februari t/m 10 augustus 2014

www.catharijneconvent.nl

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht

T 030 - 282 28 22

Eindhoven

T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl

rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

4

René de Kam

De mannen van de Dom

11

Signalement

12

Hans Buiters en Tim Verlaan

De toekomst die voorbijging

Hoog Catharijne na 40 jaar

18

Saskia Groeneboer

Christiaan Kramm, een onbekende bekende architect

24

R.P.M. Rhoen

Met 2.000 man informeel op bezoek

De doortocht van Lodewijk XIV door de stad Utrecht in 1672

Vorstelijk onthaal 1

27

Agenda en berichten

'Trots van de stad'

Volgende maand verschijnt voor het eerst een alomvattend, toegankelijk boek over de Utrechtse Domtoren en de mensen die er zich 632 jaar lang over ontfermd hebben. Niet alleen gebaseerd op nieuw onderzoek van de bronnen, maar ook op de verrassende inzichten die driedimensionale (re)constructies bieden.

Heimwee naar Hoog Catharijne

Gold het bij de opening als hypermodern, al snel bleef er van Hoog Catharijne niet veel meer over dan een doorsnee winkelcentrum. Met de huidige vernieuwing van het Stationsgebied moet Hoog Catharijne opnieuw 'de huiskamer van de stad' worden. Maar niemand lijkt te weten hoe dat precies moet.

Bekend dankzij andermans werk

Aan de 'provinciaal architect' Christiaan Kramm (1797-1875) zijn gebouwen toegeschreven die hij niet ontworpen bleek te hebben of waaraan hij een kleiner aandeel had dan gedacht. Toch was hij een vakman en niet alleen als architect. Maar in de competitie met collega's leek hij een slecht verliezer.

□ OMSLAG: IMPRESSIE VAN HOE DE UTRECHTSE DOMKERK ER HAD UITGEZIEN ALS HET DERDE BOUWPLAN VAN OMSTREEKS

1320 IN ZIJN GEHEEL ZOU ZIJN UITGEVOERD. DE DOMTOREN HAD DAN EEN HOGE OPENGEWERKTE STENEN SPITS ALS

BEKRONING GEHAD. | DAAN CLAESSEN, GEMEENTE UTRECHT

De mannen van de Dom

3D-impressie van de Domkerk omstreeks 1396
toen de toren inmiddels voltooid was en er
hard gewerkt werd aan de kap van het koor.

□ DAAN CLAESSEN, GEMEENTE UTRECHT

Het is al bijna zeven eeuwen Utrechts bekendste bouwwerk en nog nooit is er een uitvoerig, voor een breed publiek toegankelijk boek over verschenen. Met 'De Utrechtse Domtoren. De trots van de stad' - bijna 500 bladzijden met ruim 500 afbeeldingen - wordt volgende maand eindelijk in dat gemis voorzien. Een van de auteurs beschrijft exclusief voor Oud-Utrecht 'the making of' en schetst de moderne, efficiënte werkwijze van de Domfabriek, het eigen bouwbedrijf van het Utrechtse Domkapittel.

In oktober 1951 vroeg de vereniging Oud-Utrecht aan het college van B&W van Utrecht of het niet verstandig was om de Domtoren uit te rusten met een rood 'flikkerlicht', omdat vliegveld Soesterberg in die tijd weer in gebruik was genomen. Het gemeentebestuur vroeg

het na bij het Ministerie van Oorlog en de Rijksluchtvaartdienst. Daaruit bleek dat 'een hindernisverlichting op de Domtoren' niet nodig was, omdat het voor zowel militaire als burgervliegtuigen verboden was om zo laag boven een stad te vliegen. Bovendien had in 'het geval een

vliegtuig boven de stad in moeilijkheden geraakt een obstakelverlichting uit de aard van de zaak weinig of geen betekenis'. De Domtoren kreeg zodoende geen rood flikkerlicht en Oud-Utrecht werd van deze beslissing door het stadsbestuur op de hoogte gebracht.

Het voorval met het 'flikkerlicht' is slechts een van de vele verhalen die staan beschreven in het nieuwe boek over de geschiedenis van de Domtoren dat volgende maand verschijnt. Het idee voor dit publieksboek ontstond negen jaar geleden toen Ronald Trum, de toenmalige directeur van RonDom, aan de Afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht vroeg of zij een goed onderbouwd boek over de Domtoren wilde maken. Tot dan toe waren er alleen nog maar kleine gidsjes en losse artikelen over de toren verschenen. Het wat uitgebreidere boek van toenmalig gemeentearchivaris J.E.A.L. Struick uit 1982 was

al jaren uitverkocht. Andere grotere boeken over kerk en toren, zoals *De Dom van Utrecht* van E.J. Haslinghuis uit 1965 en *Memorandum Domtoren* van Th. Haakma Wagenaar uit 1975, waren nooit voor een groter publiek bedoeld geweest en waren bovendien meer beschrijvend dan historisch van karakter. Ook de interessante dissertatie van W. Vroom uit 1981 was nogal specialistisch en handelde vooral over de financiering van de bouw van de Domkerk. Kortom: een uitgebreide en toegankelijke studie over de Domtoren door de eeuwen bestond nog niet. Bouwhistoricus Frans Kipp en de auteur van dit artikel besloten de handschoen op te nemen. Om de constructies, bouw en belangrijke historische momenten van de toren beter in beeld te brengen, betrokken ze 3D-modellenmaker Daan Claessen bij het team.

Een ontdekkingsreis

Het onderzoek en schrijven van het boek over de Domtoren werd een interessante ontdekkingstocht die bijna negen jaar heeft geduurd. Daarbij bleek telkens opnieuw dat voor een betrouwbaar beeld er in veel gevallen moest worden teruggegaan naar de primaire bronnen. Naast de bestaande literatuur en de onderzoeksgegevens van de verschillende bouwhistorische en archeologische onderzoeken, zijn uiteindelijk dan ook duizenden stukken uit Het Utrechts Archief en het Nationaal Archief geraadpleegd. Ook de historische tekeningen, schilderijen en

foto's waarop kerk en toren staan afgebeeld, zijn zorgvuldig bekeken. Daarnaast bleek het werken in 3D een gouden vondst. Niet alleen was het een goed middel om bepaalde onderwerpen voor het publiek te visualiseren, maar het bleek ook een uitstekende manier om bouwhistorische en andere onderzoeksgegevens verder uit te werken. Het maken van gebouwen en constructies in 3D leverde namelijk veel onverwachte vragen en problemen op, die in een poging ze te beantwoorden of op te lossen vaak tot nieuwe inzich-

ten leidden. Dergelijke inzichten waren bij een meer tweedimensionale onderzoeksuitwerking nooit tot stand gekomen. Om de lezer inzicht te geven op welke gegevens en keuzes de 3D-modellen zijn gebaseerd, worden ze in het boek, net als de tekst, uitgebreid geannoteerd.

Naast de ruim 100 3D-reconstructies staan er in het boek ook nog eens zo'n 400 andere, veelal historische afbeeldingen. Daaronder vrijwel alle bekende laatmiddeleeuwse schilderijen en miniaturen waarop de Domtoren voorkomt. Voor het

Metselaars en opperlieden aan het werk op de tekening De Heilige Barbara van Jan van Eyck uit 1437.

□ KONINKLIJK MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN ANTWERPEN

Tijdens de eerste restauratie van 1519-1525 kreeg ook het onderste vierkant een facelift om de robuuste en sobere architectuur uit de bouwtijd beter aan te laten sluiten bij de veel rijker gedecoreerde stijl van het schip.

□ DAAN CLAESSEN, GEMEENTE UTRECHT

van grote steigers, diepe scheuren in het muurwerk en van de mannen die de Domtoren in die jaren weer in een goede staat terugbrachten. Helaas zijn er geen afbeeldingen bewaard gebleven van de mannen die de Dom ooit bouwden, maar dankzij andere gegevens over hen komen ze eeuwen later toch weer tot leven.

De bouwers van de Dom

De eerste gesprekken over de mogelijke inhoud van het boek gaan terug tot 2005, maar pas in de jaren daarop kreeg het boek steeds meer vorm en kon de inhoud tot in detail worden uitgewerkt. Uiteindelijk kozen de auteurs voor een

verwerven van alle afbeeldingen in hoge resolutie voerden de auteurs uitgebreide correspondentie met verschillende buitenlandse musea; van het Poolse Wrocław tot Napels, Parijs, Londen, Wenen en Aken. Veel afbeeldingen komen echter gewoon uit Het Utrechts Archief en de collectie van de Afdeling Erfgoed zelf, zoals de prachtige afdrukken van de glasnegatieven die tijdens de grote restauratie van 1901-1929 zijn gemaakt. Het gaat daarbij om foto's

De Domfabriek kocht regelmatig berries, draagbaren waarmee de zware natuursteen op het bouwterrein kon worden vervoerd. Detail van een 14e-eeuws retabel uit het Franse Saint-Thibault.

□ FOTO RENÉ DE KAM

Op het schilderij *Sint-Hiëronymus* uit omstreeks 1475 van een anonieme Utrechtse kunstenaar staat de Domtoren rechtsboven in een gefantaseerde stad.

□ MUZEUM NARODOWE, WROCLAW

driedeling: wat er aan de bouw van de toren voorafging, de bouw van de toren en de kerk in de 14e eeuw tot aan de Reformatie in 1580 en de geschiedenis van de toren in de daaropvolgende vier eeuwen.

Naast de komst van de kerk naar het voormalige Romeinse castellum *Traiectum*, wordt in het eerste deel uitgebreid stilgestaan bij de romaanse Dom van bisschop Adelbold, die van grote betekenis was voor de bouw van de latere gotische. De bouwers van de gotische Dom begrepen namelijk heel goed dat de bouw een langdurig project zou zijn waarin de kathedraal steeds in gebruik moest blijven. Door de plattegrond van de romaanse kerk als uitgangspunt te nemen, konden er redelijk eenvoudig tijdelijke aansluitingen worden gemaakt tussen de oude en de nieuw gebouwde onderdelen. Het Utrechtse Domkapittel was de bouwer van de gotische Domkerk en het werk werd in eigen beheer uitgevoerd. Voor de organisatie van de bouw en de financiering ervan werd de zogeheten Domfabriek in het leven geroepen. Aan het hoofd daarvan stond de fabrieksmeester. Dat was een Domkanunnik die aangesteld werd

voor één jaar, waarna een volgende kanunnik zijn plaats innam. In de maand maart, vlak voor de start van het nieuwe bouwseizoen, maakte de vertrekkende fabrieksmeester de jaarrekening op om zo verantwoording over het gedane werk en de bijbehorende uitgaven af te leggen. Veel van die jaarrekeningen van de Utrechtse Domfabriek zijn bewaard gebleven en vormen zodoende een geweldige bron voor het reilen en zeilen van het middeleeuwse bouwbedrijf van de Dom. Hoewel de bewaarde rekeningen allemaal van ná de bouw van de Domtoren stammen - de oudste gaat terug tot 1395 -, geven ze ook een goed beeld van het bedrijf dat de toren ooit bouwde. Uit andere bronnen, zoals het *Rechtsboek van de Dom van Utrecht* uit omstreeks 1342 en het contract van bouwmeester Godijn van Dormael uit 1356, valt namelijk af te leiden dat het bouwbedrijf in de 14e eeuw niet erg veel anders was georganiseerd dan in de 15e eeuw. Wel werd er in de loop van de 15e eeuw steeds meer gebruik gemaakt van professionele steenhandelaren en vanaf 1462 werd ook bij de Domfabriek steeds vaker met al in de groeve voorbe-

werkte natuursteen gewerkt, iets dat al eerder in die eeuw werd gedaan bij de bouw van enkele grote stadskerken in Holland.

Uitvoerige bestudering van de rekeningen leverde een gedetailleerd en interessant beeld op van het bouwbedrijf van de Utrechtse Dom. Er kon een antwoord gevonden worden op vragen als: Hoe groot was het? Wie werkte in 'vaste dienst'? Wie betaalde de gereedschappen en wat voor carrièreperspectieven hadden de werklieden?

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, was het bouwbedrijf van de Utrechtse Domkerk vrij klein. Dat had Vroom in zijn studie uit 1981 ook al uit de financiën afgeleid en het bestuderen van de middeleeuwse loonlijsten bevestigde dat beeld. Op de bouwmeester na werden alle werklieden per dag uitbetaald. Om een onderscheid te kunnen maken tussen min of meer vast en tijdelijk werkvolk werd het volgende onderscheid gemaakt: iedereen die op de jaarlijkse werkdagen vaker dan 60 procent op de bouwplaats aanwezig was, rekenden we tot het vaste personeel, terwijl diegenen die dat percentage niet haalden als tijdelijke krachten werden beschouwd. Dat leverde een mooie tweedeling op, want het bleek dat

Reconstructie van de ijzeren klokkenstoel van Berent Hofsmid uit 1695 voor de beiaard met Hemony-klokken. De cabines voor het klavier en die voor de trommel waren al in 1642 gebouwd.

□ DAAN CLAESSEN, GEMEENTE UTRECHT

zo alleen de steenhouwer-metse-laars en de opperlieden, oftewel de knechten, tot de vaste kern van het bouwbedrijf behoorden. Alle andere werklieden, zoals de timmerman, de leidekker, de schilder, de glazenier en de smid, vielen onder het tijdelijke personeel. Dat was ook wel zo efficiënt voor het middeleeuwse bouwbedrijf. Deze werklieden waren tenslotte maar af en toe nodig, terwijl er zonder de steenhouwer-metse-laars en de opperlieden niets gedaan kon worden.

Ook op andere terreinen bleek het bouwbedrijf van de Dom efficiënt en duurzaam. Zo werden veel materialen hergebruikt. In enkele gevallen werden zelfs de schepen waarmee de natuursteen uit het Rijnland naar

Utrecht was gehaald, gesloopt en als steigerplanken verwerkt. Wat de gereedschappen betreft was de Domfabriek vooral facilitair. Veel gereedschappen, zoals de beitels en de hamers van de steenhouwers, waren namelijk eigendom van de werklieden zelf, maar zodra een beitel tijdens het werk bot werd, wat een steenhouwer meerdere keren per werkdag overkwam, werd deze op kosten van de Domfabriek door de smid geslepen. Daarbij zorgde de Domfabriek voor de aanschaf en het onderhoud van de meer algemene werktuigen, zoals de verschillende hijsinstallaties, de kruiwagens, de steenkarren en de draagberries. De meeste werklieden bleven lange tijd, vaak wel tien of twintig jaar, bij

de bouw van de Dom werkzaam en dat gold zowel voor de vaste kern als voor de meer tijdelijke krachten. Soms klom een leerling-steenhouwer-metselaar binnen enkele jaren op tot een volleerd werkmans. Zijn loon kon zodoende in die jaren ook behoorlijk toenemen. De Domfabriek zorgde over het algemeen vrij goed voor het personeel. Zo ontvingen de werklieden een of twee keer per jaar een extra toelage, zoals op 'Vastelavont', en als ze werk moesten verrichten dat niet tot de eigenlijke taak hoorde, zoals het waken bij storm of het luiden van de klokken in bijzondere gevallen, kregen ze extra uitbetaald. Het was dit kleine, maar duurzame en efficiënte bouwbedrijf dat met relatief weinig geld in ruim 250 jaar een gotische kathedraal kon bouwen: de Dom van Utrecht.

De kathedrale toren

In het tweede deel van het boek komt de bouw van de toren en kerk tussen 1321 - de eerste steenlegging van de Domtoren - en de late 16e eeuw aan de orde. Naast de planvorming en de bouwwerkzaamheden aan de toren wordt ook ruim aandacht besteed aan hoe het de Domtoren verging nadat hij in 1382 was voltooid en nog tot aan de Reformatie van 1580 dienst deed als kathedrale toren. Hoe werd hij onderhouden en wat moest er allemaal gebeuren toen de toren in 1495 alsnog met een brugkapel met het schip van de Domkerk werd verbonden?

In 1519 kwam het werk aan het schip tot stilstand. Dat was niet omdat het bouwwerk al klaar was, maar blijk-

baar stond een eerste grote restauratie van de Domtoren hoger op de prioriteitenlijst van de Domfabriek dan de verdere bouw van de kerk. Tussen 1519 en 1525 werd de inmiddels 140 jaar oude toren dan ook geheel opgeknapt en werden er enkele balustrades aangebracht die tijdens de bouw achterwege waren gebleven. Ook werd de lantaarn schoongekrabbd en - waarschijnlijk voor een tweede keer - met een enorme hoeveelheid loodwit en lijnzaadolie geschilderd. Samen met de roodgeschilderde achtervlakken van de blindnissen in het onderste en mogelijk ook het tweede vierkant, moet de Domtoren in 1525 met zijn witte lantaarn een voor ons wonderlijke aanblik hebben gegeven.

Terwijl de restauratie aan de toren bezig was, vond er echter een onvoorziene omwenteling plaats die ervoor zorgde dat de inkomsten van de Domfabriek dramatisch zouden afnemen. Dat had alles te maken met de theoloog Maarten Luther die zich in 1517 en 1520 onder meer tegen de aflatenhandel keerde. Al in 1522 merkte het Domkapittel daar de gevolgen van; er kwam in dat jaar beduidend minder geld binnen. Kort nadat de restauratie van de toren in 1525 was voltooid, droogde de geldstroom vrijwel geheel op en in 1529 werd het vaste bouwbedrijf van de Dom grotendeels opgeheven.

De stadse toren

Het laatste deel van het boek gaat over de ruim vier eeuwen na de Reformatie, waarin de Domtoren

Tijdens de grote restauratie van de Domtoren van 1901-1929, werd van boven naar onder gewerkt. Op deze tekening van Anthony Grolman uit 1905 staat het zuidwestelijk deel van de lantaarn in de steigers.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

steeds meer een stadse toren werd. Een eerste interessante vraag daarbij was of het voor het onderhoud van de Domkerk en -toren veel verschil uitmaakte dat de eigenaar - en dat was nog steeds het Domkapit-

tel - niet meer de gebruiker van het gebouw was. Vanaf 1581 was dat namelijk de Nederduits Gereformeerde gemeente. Dat bleek mee te vallen. Het inmiddels protestante Domkapittel zorgde wel degelijk

goed voor kerk en toren. Ook was het bereid in nieuwe zaken te investeren. Zo werden er op verzoek van de stad in 1618 vier grote wijzerplaten bovenaan het tweede vierkant van de Domtoren aangebracht. Het kapittel nam daarvan de meeste kosten voor zijn rekening en verkocht zelfs een huis aan de Domsteeg om aan de verplichtingen te kunnen voldoen. Ook de kosten van de dure Hemonyklokken en de speeltrommel van Jurriaan Sprakel, die tussen 1664 en 1670 in de lantaarn werden aangebracht, werden grotendeels door het kapittel betaald. De Franse bezetting in 1672-1673 en de daaropvolgende tornado in 1674 zorgden echter voor een dramatische omslag. In de late 17e- en 18e-eeuwse notulen van de kapittelvergaderingen is dan ook stevast te lezen dat elke reparatie aan kerk of toren 'tot de minste kosten' moest worden uitgevoerd. Dat zou op den duur desastreuze gevolgen voor de Dom hebben.

De geschiedenis van de toren in de 19e en 20e eeuw staat voor een belangrijk deel in het teken van de veranderende visies op restaureren die niet zonder gevolgen zouden blijven voor het (letterlijke) aanzien van het Utrechtse icoon. Zo stortte tijdens een grote storm in 1836 een deel van het gewelf uit het achtkant naar beneden. In de jaren daarop vonden er uitgebreide herstelwerkzaamheden plaats, die er niet alleen op waren gericht om de toren te behouden, maar ook om hem weer enig cachet te geven. Deze werkzaamheden zouden later echter zwaar wor-

Werklieden bezig met de bouw van de nieuwe kap van de lantaarn, april 1910.

□ FOTO W.G. BAER | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

den bekritiseerd. Maar ook het werk van de grote restauratie van 1901-1929, die in twee perioden is te verdelen, heeft later de nodige kritiek gekregen. Net als enkele werkzaamheden uit de latere 20e eeuw. Ondanks de kritiek die de latere generaties veelal op hun voorgangers hebben gehad, is het aan al die generaties gezamenlijk te danken dat de Domtoren inmiddels al 632 jaar overeind staat. En wat dat allemaal met zich heeft meegebracht, staat nu voor het eerst uitgebreid op een rij. Het bleek mogelijk niet alleen een geschiedenis van een Utrechtse toren te vertellen, maar vooral ook

een geschiedenis van al die mensen die zich over de toren ontfermd hebben. Van kapittelheren, fabrieksmeesters, bouwmeesters, steenhouwer-metselaars, timmerlieden, schilders, klokkengieters, beiaardiers en torenkosters tot koningen, burgemeesters, architecten, ambtenaren en wie al niet meer.

René de Kam, Frans Kipp (auteurs), Daan Claessen (3D-modellen), 'De Utrechtse Domtoren. De trots van de stad'. Het boek zal bijna 500 bladzijden tellen en zal tijdijk te koop zijn voor een aanbidingsprijs van € 39,95. Het verschijnt op 7 maart aanstaande bij Uitgeverij Matrijs Utrecht.

'Parel van de Heuvelrug'

Een overzicht van de geschiedenis van een van Utrechts fraaiste dorpen, Amerongen, bestond tot nu toe niet. Het boek van geschiedenisdocent Leo van Putten voorziet in dat gemis. Voor de opbouw volgde hij het stramien van de *Canon van Nederland*, wat resulteerde in veertig vensters verdeeld over tien tijdvakken, beginnend met de prehistorie en eindigend met het opgaan van Amerongen in de nieuwe gemeente Utrechtse Heuvelrug. Wat schools misschien, maar daardoor wel overzichtelijk en met meer aandacht voor de vroegste tijden dan vaak gebruikelijk in dit soort lokale geschiedenissen. Putten voegt daar ook een meerwaarde aan toe door de Amerongse historie steeds in een breder (inter)nationaal verband te plaatsen.

In een toegankelijke stijl verhaalt hij over onder andere het in 1993 gevonden Vikingzwaard, over de slag bij Amerongen (1585), over de verwoesting van Huys Amerongen door de Fransen (1673), de herbouw van het kasteel en het 1,5 jaar durend verblijf van de Duitse keizer Wilhelm II op het kasteel (1918-1919). Het boek ziet er nogal saai uit, met aparte katernen voor afbeeldingen in kleur, waardoor tekst en beeld niet gelijk oplopen. De echte liefhebber zal dat bezwaar voor lief nemen.

L.P. van Putten, *Amerongen, een 'aanzienlijke vlek'. Geschiedenis van kasteel en dorp in veertig vensters*. Utrecht: Uitgeverij Van Gruiting, 2013. 144 p. ISBN 978 90 75879 643. € 19,-.

Van Scorel en Paus Adrianus verstript

De Utrechtse schilder Jan van Scorel die de moord op zijn stadgenoot Paus Adrianus VI probeert op te lossen, vormt de kern van een stripboek dat zich afwisselend in Rome 1522-1524 en Utrecht 1566 afspeelt. Het is tijdens de Beeldenstorm in de Domstad dat Anthony Mor, leerling van Van Scorel, aan diens zoon Victor vertelt wat hij (Mor) weet van Van Scorels verblijf in Rome. Feit (Van Scorel werd op verzoek van Adrianus conservator van de Vaticaanse kunstcollecties) en fictie (we weten niet of Adrianus vergiftigd is) lopen in het boek voortdurend door elkaar. Met een wat magere plot heeft scenarioschrijver Jan Paul Schutten geprobeerd er één verhaal van te maken.

Tekenaar Paul Teng (winnaar van de Stripschapprijs 2013) is beter in zijn opzet geslaagd om een betrouwbaar historisch beeld te schetsen. Waar mogelijk heeft hij het beeld van perso-

nen, gebeurtenissen en stadsgezichten gebaseerd op originele bronnen. Achterin het boek worden werkwijze en de historische hoofdpersonen nader toegelicht (het verdient aanbeveling de lezing daarmee te beginnen). Tot eind vorige maand waren de originele tekeningen te zien in het Centraal Museum, dat ze ook aankocht. Helaas doet de boekuitgave aan die tekeningen en de inkleuring ervan onvoldoende recht; over alle bladzijden lijkt een grauwsliuier te hangen.

Paul Teng en Jan Paul Schutten, *Jan van Scorel. Sede Vacante 1523*. Eindhoven: Lecturis, 2013. 96 p. ISBN 978 94 6226 020 7. € 17,50.

Ook verschenen

Carla van Beers, **Huis van een herinnering**. Den Haag: Brave-NewBooks, 2013. 76 p. ISBN 978 94 02108415. € 12,50. Kroniek van de familie Stous Slood, bewoners van het pand Kromme Nieuwegracht 56. Sleutelfiguur is Ems Sieburgh, die ruim 30 jaar terug zelf begon met het optekenen van de familiegeschiedenis. Zie: www.familiearchieven.nl/HDStousSlood.html

Arie den Dikken en Annette Koenders, **Dudok**. Zwolle: W Books, 2013. 176 p. ISBN 978 90 663 0556 4. € 24,95. Mooi verzorgd overzicht van leven en werk van architect Willem Marinus Dudok (1884-1974) met uiteraard aandacht voor zijn enige grote Utrechtse schepping: de Stadsschouwburg (1941).

Ingmar Heytze, **van licht en steen**. Utrecht: Het Utrechts Monumentenfonds, 2013. 312 p. ISBN 978 90 9027861. € 17,50. Feestelijk jubileumboek van het 70-jarige UMF met originele verhalen in proza en poëzie van bijna 40 Utrechtse panden. Met mooie foto's van Daan Verschuur.

R.H.M. van Immerseel (eindredactie), **Verhalen van Scherpenzeel. Een bloemlezing uit de geschiedenis**. [Scherpenzeel:] Stichting Landgoed Scherpenzeel, 2013. 108 p. ISBN 978 90 816558 0 4. € 24,-. Mooi verzorgd boekje over vooral de 19e-eeuwse geschiedenis van het landgoed Scherpenzeel, deels gelegen in de provincie Utrecht. In de ontwikkeling van landgoed en bebouwing speelden Benu-dine van Naamen en haar uit Utrecht afkomstige echtgenoot Herman Royaards een belangrijke rol.

Hanneke Peters, **Van Buitenplaats Zeezicht tot Villa Rusthoek**. Baarn: Bakkerbaarn, 2013. 260 p. ISBN 978 90 70644 46 8. € 47,50 incl. verzendkosten. Bestellen via www.bakkerbaarn.nl/boeken. Geschiedenis van de monumentale Baarnse buitenplaats vanaf 1771 geschreven door een oud-bewoonster.

Peter Sprangers, **Utrechtse tegels 1600 - 1900**. [Utrecht:] Uitgeverij Stili Novi, 2013. 180 p. ISBN 978 90 7809 45 00. € 24,95. Overzicht van Utrechtse tegelbakkers en hun werk. De vele foto's zijn gemaakt op de locaties - tot in Brazilië toe - waar voorbeelden van het tegelwerk nog te zien zijn.

Willemijn Zwikstra, **Rietveld in Utrecht. Een cultuurhistorische fietstocht**. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2013. 72 p. ISBN 978 94 6148 026 2. € 9,95.

Ingang en bar van het Mirliton Theater, 2012

□ FOTO'S HAY KRANEN / CC-BY (LINKS) EN EYEBIDEM (RECHTS) | WIKIMEDIA COMMONS

De toekomst die voorbijging

Hoog Catharijne na 40 jaar

Met een symposium werd eind vorig jaar het 40-jarig bestaan van Hoog Catharijne herdacht. Toen het complex geopend werd, gold het als ultramodern. Commercieel bleek Hoog Catharijne een succes, in stedenbouwkundig en sociaal opzicht beantwoordde het minder aan de verwachtingen. Anno 2014 ondergaat het stationsgebied opnieuw een grootscheepse verbouwing die consument, reiziger en recreant een eldorado moet opleveren. Maar de toekomst is in vergelijking met de hoopvolle verwachtingen van de jaren zestig en zeventig onzeker.

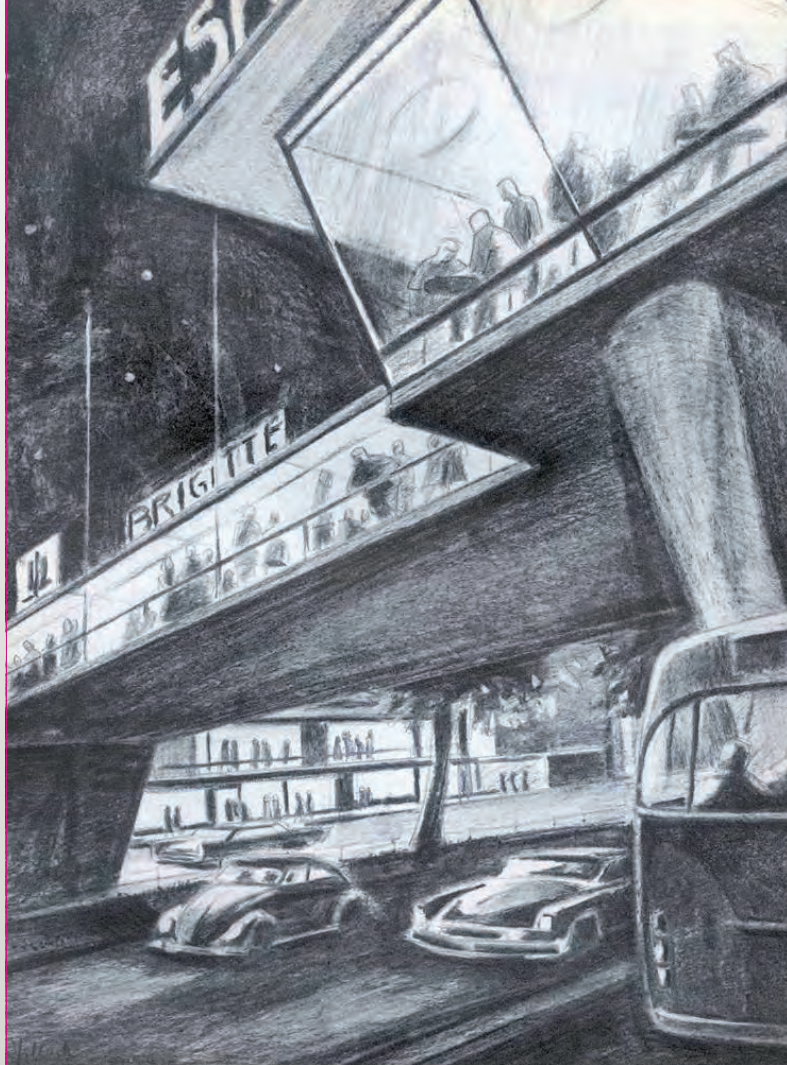
Hoog Catharijne bestaat 40 jaar. De tijd is het winkel- en kantorencentrum niet ongemerkt voorbijgegaan. Bij de opening in 1973 gold het als ultramodern en vergaapte het winkelend publiek zich aan een centrum vol marmer, olijfbomen en klaterende fonteinen. Dit alles is verleden tijd. De olijfbomen en de waterpartijen van weleer zijn verdwenen. Hoog Catharijne is de afgelopen decennia als winkelcomplex veel zakelijker, maar ook meer doorsnee geworden dan het ontwerp van destijds. Veel frivoliteiten uit de jaren zeventig zijn verdwenen. En na Hoog Catharijne zijn overal in Nederland soortgelijke complexen verrezen, ook in de directe omgeving, zoals City Plaza in Nieuwegein. De veranderingen in Hoog Catharijne gaan nu in sneltreinvaart. Een deel van het complex is afgelopen jaren afgebroken. Van het modernistisch ogende Jaarbeursplein met sporthal, vrij liggende voetgangerstraversen en de bijbehorende parkeergarage met grinttegels op de gevels is niets meer over. Eén van de traversen over de Catharijnebaan is verdwenen, net als de Catharijnebaan zelf, decennialang het kortste stukje autosnelweg van Nederland en een van de meest in het oog springende onderdelen van het complex. Het Gildenkwartier werd gesloopt. En aan het Vredenburg verdween Peek en Cloppenburg en werd een deel van het Muziekcentrum afgebroken. Net als rond 1970 bepalen ook nu hijskranen en andere bouwmachines het beeld. De modernistische droom die Hoog Catharijne was, is verleden tijd. Maar opnieuw wordt

ons op websites en met reclame-uitingen een glanzend nieuw Utopia voorgespiegeld. We moeten afwachten hoe het 'Nieuw Hoog Catharijne' dat op de billboards aangekondigd wordt, eruit gaat zien. Hoe levend zijn dergelijke modernistische dromen anno 2014?

Terug met de tijdmachine

Eén van de weinige locaties in het huidige winkelcentrum die zichtbaar herinneren aan de oorspronkelijke visie die aan Hoog Catharijne ten grondslag lag, is het Mirliton Theater. Wie er binnentreedt en de bar, het podium en de rest van het interieur ziet, heeft het gevoel met een tijdmachine 40 jaar teruggereisd te zijn. Heel verwonderlijk is dit niet. Eind jaren zeventig gingen hier de deuren dicht, toen het zogenaamde flaneurniveau van Hoog Catharijne - de verdieping boven de winkelpromenades - werd gesloten wegens overlast van drugverslaafden. Recentelijk werden de planken voor het theater weggehaald en werd het interieur opgeknapt. Regelmatig vinden er jazzconcerten en andere culturele activiteiten plaats. Het theater zit wat verscholen, ingeklemd tussen V&D en de parkeergarage aan de Rijnkade, maar het resultaat mag er zijn. Het intieme jaren zeventig interieur is een parel. Foto's van de opening van Hoog Catharijne in het achterzaaltje en een fraai dakterras met uitzicht op de binnenstad versterken het retrogevoel dat het theater ademt.

Nostalgie was hier overduidelijk voelbaar op 24 september van het vorige jaar, toen 85 aanwezigen in het volgepropte theater terugblikten op 40 jaar Hoog Catharijne, die dag exact 40 jaar eerder geopend. Het publiek was opvallend gemêleerd. Naast veel twintigers zaten er veel mensen in de zaal die het allemaal hadden meegemaakt. Er waren bewoners van het complex, buurtbewoners, gemeenteambtenaren, raadsleden en stedenbouwkundigen betrokken bij de ontwikkeling van het project stationsgebied. Maar ook oud-werknemers van Bredero, stadshistorici, geografen en andere belangstellenden. De discussies en gesprekken in de wandelgangen waren minstens zo intensief als de plenaire discussie. De voordrachten schetsten een beeld van de hooggespannen verwachtingen van het complex tijdens het planproces in de jaren zestig, de controverses ten tijde van de opening en de decennialange en

Perspectieftekening van de te bouwen traverse over de Catharijnebaan. Terwijl de automobilisten zich huiswaarts spoeden, is het binnen nog gezellig.

□ UIT: EERSTE RAPPORT HOOG CATHARIJNE, 1962

Ondertekening van het contract dat ten grondslag lag aan Hoog Catharijne, 1964. Zittend v.l.n.r. burgemeester jhr. mr. C.J.A. de Ranitz en drs. J. de Vries (president-directeur van Bredero's Bouwbedrijven en president-commissaris van N.V. Empeo). Staande v.l.n.r.: J. Douwenga (Empeo), prof. dr. A. Albregts (Bredero), gemeentesecretaris prof. dr. B. de Goede, T. Renes (chef afdeling openbare werken), ir. A. Feddes (directeur Empeo), wethouder T. Harteveld, J.H. Hoogendoorn (hoofddirecteur openbare werken) en onbekend.

□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Luchtfoto van het stationsgebied met de Catharijnebaan en Hoog Catharijne in aanbouw, 1970. Links is het Vredenburg met geparkeerde auto's te zien. De Jaarbeursgebouwen daar zijn net gesloopt. Rechts is nog een deel van de oude stationswijk te zien met het Jugendstilgebouw van verzekeringsmaatschappij 'De Utrecht'.

□ FOTO SLAGBOOM & PEETERS | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

moeizame voorbereidingen van de huidige aanpassingen. De vertoonde filmfragmenten uit de jaren zestig en zeventig uitgezocht door Ruud Bakker - maker van de documentaire *OnUtrechtse Toestanden* - sloten er naadloos op aan.

Modernistische toekomst

Kunsthistoricus Rob Dettingmeijer presenteerde een indringende collage van utopische visioenen die leefden in de samenleving ten tijde van de plannen voor Hoog Catharijne in de jaren vijftig en zestig. Aan de hand van het werk van de conceptuele kunstenaar Constant toonde hij aan hoezeer na de realisatie van die visioenen al snel - in de gedaanten van zwervers en junks - de keerzijde van zo'n complex zichtbaar werd. In het spoor van Constant toonde Dettingmeijer zich somber over de huidige herontwikkeling en vroeg hij zich af wat er terecht zal komen van de pretenties om het stationsgebied een duidelijker gezicht te geven en leefbaarder te maken. Hij veronderstelde dat de pretenties van de nieuwe plannen wel eens te hoog gegrepen konden zijn. Bij afbeeldingen van het nieuwe stadskantoor en het muziekpaleis merkte hij op: 'Waar Hoog Catharijne nu de straat herontdekt, zoeken ambitieuze stadsbestuurders opnieuw de wolken op.'

De bedenker van Hoog Catharijne, oud- Empeo- en Bredero-directeur A. Feddes, kon helaas tijdens de middag zijn verhaal niet vertellen. In plaats hiervan presenteerde de hoofdauteur van dit artikel de verwevenheid van de wordingsgeschiedenis van Hoog Catharijne met de Utrechtse verkeers- en centrumplannen van die tijd. Zonder de plannen van de Duitse verkeerskundige Feuchtinger, die in 1958 voorstelde om de singels te vervangen door een ringweg, zou Utrecht geen Hoog Catharijne hebben gekregen. Waar het gemeentebestuur van Amsterdam plannen van Bredero voor een winkelcentrum, kantoren en parkeergarages op de plek van het te slopen Centraal Station afwees, reageerde de gemeente Utrecht, klaargestoomd door Feuchtinger, wel enthousiast op de in het vooruitzicht gestelde modernistische toekomst. Bijzonder aan de middag was dat aanwezige oud-werknemers van Bredero het verhaal van de bouw van Hoog Catharijne konden aanvullen. Zo vertelde de voormalige bedrijfsleider van de bouw van het winkelcomplex hoezeer het passen en meten was bij de sloop van het gebied en de bouw van de achtereenvolgende fasen van het complex. In zijn verhalen was het avontuur voelbaar om van de ontwerptekeningen van de architecten met beton en marmer een winkel- en kantoreengebied te realiseren. Er wordt wel gezegd dat Hoog Catharijne de redding van de binnenstad was. De bouw van de wat amorf betonmassa's zorgde voor een herwaardering van de historische binnenstad met zijn kronkelige straten en bebouwing uit verschillende periodes. En het complex trok veel nieuwe bezoekers naar Utrecht waarvan ook het bestaande winkelgebied in

de binnenstad profiteerde. Dat Hoog Catharijne nu naadloos op het winkelgebied van de Utrechtse binnenstad aansluit, was echter door de ontwerpers niet voorzien. Sterker nog, ze wilden een duidelijke scheiding tussen het complex en het oude stadscentrum. Hoog Catharijne moest zeer zichtbaar worden door de sloop van de bouwblokken tussen de Lange Elisabethstraat en het Voor Clarenburg en het moest per auto ook aan de binnenstadskant goed bereikbaar zijn door de aanleg van een verkeersweg Vredenburg - Mariaplaats - Springweg. Voor voetgangers waren loopbruggen over de autoweg heen van het Vredenburg naar het winkelgebied gedacht.

Dat uiteindelijk toch een meer organische aansluiting van het complex op de binnenstad tot stand kwam, was vooral te danken aan een aantal kraakacties. In 1971 werd de aanleg van de verkeersweg verhinderd door het bezetten van de middeleeuwse huizen *en route* en de hierop volgende plaatsing van de panden op de Rijksmonumentenlijst. Emma van den Dool, lid van de werkgroep *Herstel Oude Stadswijk Utrecht* en in 1971 kraakster van Achter Clarenburg 2, vertelde tijdens het symposium in geuren en kleuren over het succes van deze kraakacties. Over het huidige planproces was ze weinig vleidend. Van den Dool hekelde het geringe contact dat de huidige plannenmakers met de bewoners en omwonenden van Hoog Catharijne legden en ze betreurde dat ook in de herontwikkelingsplannen het straatniveau weinig aandacht krijgt. 'Het ging ons om monumentale waarden en het behoud van de middeleeuwse gebouwen. We hebben altijd gepleit om de buitenkant en de straatkant aan te pakken. Hier is nooit gehoor aan gegeven. We zijn nu terug bij af', verzuchtte ze.

Terwijl Van den Dools argumenten vooral stedenbouwkundig van aard waren, was oud-actievoerder Bas Lizé begin jaren zeventig uit ideologische overtuigingen gekant tegen de komst van Hoog Catharijne. Lizé was onder meer correspondent bij de *Muurkrant*, een geheim collectief dat in de jaren zeventig bij nacht en ontij kranten aanplakte op Utrechtse muren. Hoog Catharijne moest het daarin ontgelden als 'geldverslindend prestigeobject' mogelijk gemaakt door het 'College van Beton en Winst' dat aan de leiband van bouwer Bredero zou lopen. In een levendig gesprek met zijn dochter Judith - geschiedenisstudente aan de Universiteit Utrecht - gaf Lizé toe spijt te hebben van de felheid waarmee hij ten strijde trok, alhoewel hij een boycot van het complex lang heeft volgehouden: 'Ik kwam hier echt alleen maar, omdat mijn opticien er zit.' Vader en dochter verbaasden zich over het huidige gebrek aan actiebereidheid in de stad. Op de vraag wat hij van de tegenwoordige plannen voor het stationsgebied vindt, reageerde Bas Lizé terughoudend: 'Mijn andere dochter werkt bij Corio.' Gelach in de zaal.

Huiskamer van de stad

Op het symposium stond ook de rol van Corio, de huidige eigenaar van Hoog Catharijne, ter discussie. De tweede auteur van dit artikel, Tim Verlaan, aan de Universiteit van Amsterdam bezig met een promotieonderzoek naar de geschiedenis van projectontwikkeling in Nederland, praatte met stedenbouwkundige Henk Bouwman, directeur Hoog

Beeld van de Clarentuin na de opening in 1973. Het marmer, de zitjes, een fontein en olijfbomen gaven een gevoel van luxe.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Gezicht in de winkelgalerij van Boven Clarenburg in 1973 met boven het later gesloten 'fla-neerniveau'.

□ FOTO A. WOLVETANG | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Catharijne van Corio Gert-Jan Dousi en Melle Smets, kunstenaar en initiatiefnemer van de recente kunstmanifestatie *Call of the Mall*. Bouwman, als kind in 1973 toevallig aanwezig bij de opening van Hoog Catharijne, vertelde over zijn rol in het jarenlange en moeizaam verloopende proces van herontwikkeling. Sinds dat proces in 1986 startte,

Fragment van de Muurkrant juli 1974 waarin het beleid van exploitant Bredero in winkelcentrum Hoog Catharijne te Utrecht gehekeld wordt.

□ FOTO W. MEIJNEN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

werd er in talloze onderhandelingsrondes overlegd tussen Corio en zijn rechtsvoorgangers, de Jaarbeurs, de NS, de gemeente, het Rijk en talloze andere belanghebbenden. Dat gebeurde onder de vlag van *Utrecht City Project*, later *Utrecht Centrum Project* en vervolgens - toen de eerste twee namen te besmet geraakt waren - *het Stationsgebied*. Met man en macht probeerden de partners hun belangen te verenigen en in een veelomvattend plan te gieten waarvoor ook onder de Utrechtse bevolking draagvlak zou zijn. In 2001 organiseerde kersverse collegepartij Leefbaar Utrecht - eerder fel gekant tegen het project - een referen-

Publiek tijdens de middag in het Mirliton-theater op 24 september. Oud-medewerkers van Bredero mengden zich met raadsleden, studenten, bewoners van Hoog Catharijne en stedenbouwkundigen.

□ FOTO RUUD BAKKER

dum dat kon rekenen op een massale belangstelling vanuit de Utrechtse bevolking. Eén van de uitkomsten was dat het water terug zou komen in de 40 jaar eerder geasfalteerde Catharijnesingel. De gemeente gaf met de openlegging van de nabij gelegen Weerdsingel het startschot voor de stedenbouwkundige herontwikkeling, maar de particuliere partners wilden hun kruit nog niet verschieten. Pas in 2007 bereikten de Jaarbeurs, NS en Corio overeenstemming over een integrale aanpak voor het stationsgebied, meer dan twee decennia nadat de eerste pogingen hiertoe waren ondernomen. Bouwman reageerde cynisch op de vraag van Verlaan wat de verschillende ontwerprondes, het referendum uit 2001 en andere inspraakmogelijkheden aan plannen had opgeleverd: 'In elk geval een goede boterham voor de plannenmakers en adviseurs.'

Dousi toonde zich, gezien zijn functie, logischerwijs enthousiast over de huidige plannen. Hij gaf hoog op over de mogelijkheden om nieuwe winkelketens aan het winkelcentrum te binden en was enthousiast over het scheiden van de verkeersstromen van en naar het station en van de mensen die er willen verblijven. Volgens hem zou het verblijfsklimaat aanzienlijk aangenamer kunnen worden door het verruimen van de voetgangersverbinding over de te herstellen singel en op de naad van het winkelgebied en het station. Meer dan in het oude Hoog Catharijne wil Corio in 'Nieuw Hoog Catharijne' ruimte maken voor horeca en vermaak. De huidige eigenaar sluit hiermee opvallend genoeg aan bij de oorspronkelijke pretenties van Hoog Catharijne. Ook de ontwerpers van de jaren zestig positioneerden het complex als huiskamer van de stad. Het flaneerniveau op 'plus twee' - een niveau boven dat van de winkels - de terrasjes, de groenvoorzieningen, de bioscoop, de restaurants en het Mirliton Theater getuigen hiervan. De critici van Hoog Catharijne deden met het ontwerp van het Vredenburgplein en het Muziekcentrum van Hertzberger in de jaren zeventig opnieuw een poging in deze richting. Dousi's ideeën - en die van de gemeente met de ontwerpen voor de nieuwe bibliotheek, het muziekpaleis en het stads-kantoor - vormen feitelijk de overtreffende trap hiervan. Smets was filosofischer, wellicht ingegeven door zijn ervaringen als kampeerder op het dak van Hoog Catharijne. Volgens de initiatiefnemer van de kunstmanifestatie *Call of the Mall* is de 'homo ludens' van de 21e eeuw meer dan de consument van de 20e eeuw gericht op het opdoen van nieuwe ervaringen. De Utrechtse binnenstad is uitgegroeid tot belangrijk vrijetijdsgedebied dat bezoekers uit het hele land trekt. Hij hoopt dat ook Hoog Catharijne op deze behoeften aan nieuwe ervaringen kan inspelen. Tijdens *Call of the Mall* van afgelopen zomer met zijn performances, filmvertoningen en de op de Radboudtraverse geplaatste kleurige theepot was dit in vele opzichten al het geval. Opvallend was de vanzelfsprekende manier waarop het winkelende publiek de kunstuitingen bekeek. Blijkbaar slosten deze aan bij de winkelervaringen.

De middag werd passend afgesloten door Erik de Jong alias Spinvis. De troubadour uit Nieuwegein hield de aanwezigen in vier liedjes doordrenkt van nostalgie voor dat zaken altijd weer anders lopen dan je denkt. Op een bepaalde manier klonk dit geruststellend.

Opvullen van de Catharijnebaan, oktober 2013. Op de achtergrond is de theepot van 'Call of the Mall' zichtbaar.

□ FOTO HANS BUITER

Wervelwind van veranderingen

Hoog Catharijne en het stationsgebied veranderen in hoog tempo. Wie de werkzaamheden in de voormalige Catharijnebaan gadeslaat of het kleurig verlichte Muziekpaleis boven de bouwputten ziet uitsteken, krijgt een indruk van een veelomvattende transformatie. Waar deze toe zal leiden, is voor de meeste toeschouwers echter volstrekt onduidelijk. De verbeelding schiet tekort. En het is de vraag of de plannenmakers zelf wel het einddoel kennen. Zo is er nog steeds gesteggel over onderdelen als de nieuwe bibliotheek annex filmhuis op het Smakkelaarsveld. En net als in 1970 en 1973 zijn de meningen verdeeld over wat er nu verrijst. Zo klinken er in de gemeenteraad geluiden om de nieuwe felle reclameverlichting aan het Vredenburg aan banden te leggen. En net als toen maken ook nu sommigen zich zorgen over het overhevelen van bestaande publiekstrekkingen vanuit de binnenstad naar het stationsgebied, zoals de bibliotheek, Tivoli en 't Hoogt. Het merendeel van de bevolking lijkt het spoor bijster, voorlichtingscampagnes en websites ten spijt. Volgens de borden in het gebied gaat het proces nog door tot 2030. Opvallend in de huidige plannen is dat een *grand design* ontbreekt, zoals dat bij de presentatie van de plannen voor Hoog Catharijne nog wel bestond. Toen wisten de bouwers aan het begin van het proces - of liever gezegd, ze dachten te weten - hoe het gebied er in zijn toekomstige gedaante uit zou gaan zien en hoe het gebruikt zou gaan worden. De toekomst leek kenbaar en berekenbaar. Dergelijk optimisme ontbreekt bij de huidige plannenmakers. Veel sterker dan veertig jaar geleden klinkt een

bepaalde onzekerheid door. Onzekerheid over het toekomstige consumentengedrag, over de vastgoedmarkt en over de invloed van de onlinebestedingen op het kernwinkelgebied. Veel meer dan toen is het nu een kwestie van sleutelen aan de bestaande gebouwde omgeving.

Wie de foto's ziet van de opening in 1973 en van de toenmalige plannenmakers aan de muur van het Mirliton Theater, ontkomt niet aan de indruk dat de toekomst toen toch mooier was. De foto's en de resterende grinttegels in Hoog Catharijne roepen een gevoel op van nostalgie, van verlangen naar een tijd waarin de moderniteit nog niet belast was. En naar een tijd waarin, zelfs toen de kritiek op het complex de kop opstak, de tegenstellingen overzichtelijk waren. Hoog Catharijne was in 1973 een symbool van de bekritiseerde consumptiemaatschappij. En de beveiligingscamera's in het complex waren doelwit van actievoerders die ze dichtspotten vanwege de aantasting van de privacy die ze betekenden. Ondanks de economische crisis hoor je weinig kritiek op de consumptiemaatschappij en om camera's in de openbare ruimte maakt niemand zich meer druk.

Het Mirliton Theater is het levend bewijs van de overzichtelijkheid van 1973. Hopelijk doorstaat het de huidige sloopplannen. Het theater vormt een aandenken aan het oorspronkelijke visioen en een herinnering aan een tijd dat de toekomst maakbaar leek. Voor de overheid en voor het bedrijfsleven. Daarom zou het eigenlijk behouden moeten blijven: als baken in de wervelwind van veranderingen in het Stationsgebied. Om ons te herinneren hoe het allemaal begonnen was.

Christiaan Kramm, een onbekende bekende architect

Christiaan Kramm in 1839

□ TEKENING G. COUTTEAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELD-MATERIAAL

Christiaan Kramm maakte classicistische ontwerpen volgens de regels die in de eerste helft van de 19e eeuw werden nagevolgd. Tegelijkertijd maakte hij ontwerpen voor kerkjes in de omgeving van Utrecht, met spitsboogvensters, iets wat pas later in de neogotiek veel gangbaarder zou worden. En niet alleen als architect, ook als kunstschilder en schrijver/criticus heeft Kramm werken op zijn naam staan. Zijn bekendste werk op literair gebied is het overzichtswerk *De levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onze tijd*. In dit vervolg van het bijna gelijknamige werk van J. Immerzeel beschreef hij diverse kunstenaars en hun belangrijkste werken.¹ Uit grondiger onderzoek naar het architecturaal oeuvre van Kramm blijkt echter dat hem achteraf wel erg veel eer wordt bewezen. Zijn al die gebouwen die aan hem worden toegeschreven wel echt door hem ontworpen? En hoe kwam Kramm eigenlijk aan zijn opdrachten? Wellicht is er, ondanks zijn bekendheid, meer dat wij niet weten over Kramm.

Christiaan Kramm, 19e-eeuws architect, was zowel binnen als buiten de gemeente Utrecht werkzaam. Zijn naam wordt in latere publicaties met diverse bekende gebouwen in Utrecht verbonden, zoals het Justitiepaleis aan de Hamburgerstraat, de gevangenis op Wolvenburg en het Willem Arntzshuis. Nieuw onderzoek wijst uit dat hem achteraf te veel eer is bewezen, wat niet wegneemt dat Kramm zijn vak verstond. Ook als directeur en docent aan de Utrechtse Stadtekenschool zou hij zijn sporen nalaten.

Tekenen en meten

Christiaan Kramm, geboren op 18 april 1797 in de Zadelstraat te Utrecht, was de zoon van Jacob Kramm en Maria van Heffen, handelaars in wollen stoffen.² Kramm werd hervormd opgevoed en genoot een opleiding tot zilversmid. Tegen het einde van de Franse tijd was hij druk bezig met zijn tekenlessen en wilde hij worden toegelaten op de Stads Tekenacademie. In 1815, Kramm was 18 jaar oud, werd hij opgenomen in het atelier van kunstschilder P.C. Wonder. Kramm bleek talent te hebben en zou al snel aan verschillende leerlingen gaan les-

Afbeelding van de voorgevel (boven) en de achtergevel (onder) van een winkelpand. Een van de vier van een onuitgevoerd ontwerp voor de manufacturenwinkel van A. Sinkel aan de Oudegracht te Utrecht, 1835-1836.

□ TEKENING C. KRAMM | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

geven. Zijn eerste stap in de richting van architectuur was het maken van theaterdecors, wat hij uiteindelijk zelfs voor de stadschouwburg mocht doen. Zijn verdere weg in de architectuurwereld vond hij geheel zelfstandig en zonder opleiding.

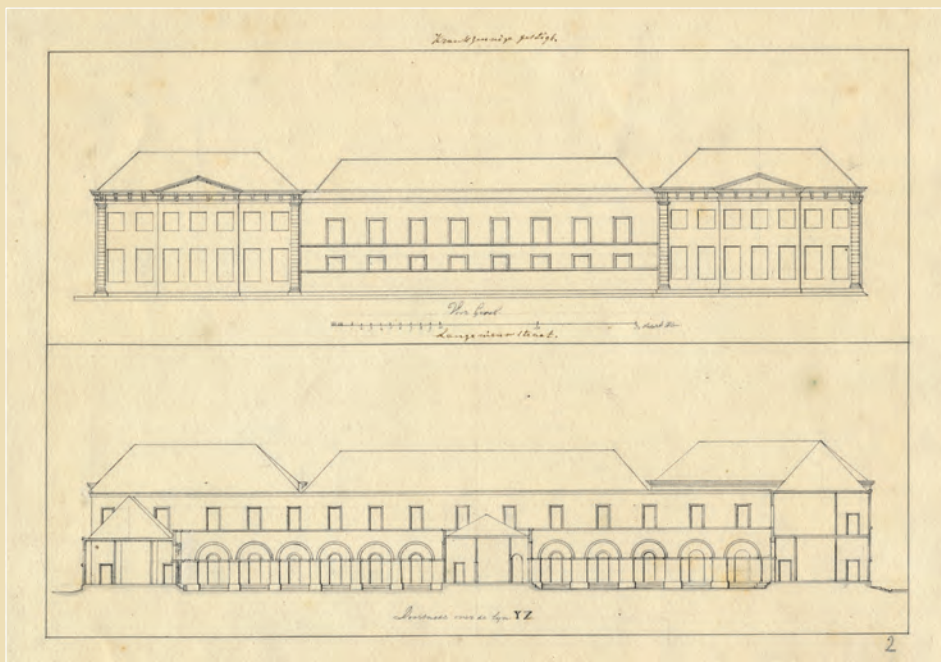
Belangrijk voor Kramms loopbaan waren de opmetingstekeningen die hij maakte van de Utrechtse Dom in 1822 voor het eerste deel van de vierdelige publicatie *Theoretisch-praktisch bürgerliche Baukunde*.

Het verzoek daartoe kwam van de Duitse architect en waterbouwkundig ingenieur Carl Friedrich von Wiebeking en was via de minister van Binnenlandse Zaken bij de provinciaal gouverneur van Utrecht terechtgekomen. Kramm, die al sinds 1816 bij het gezin van de gouverneur over de vloer kwam voor het geven van tekenlessen, hoorde van het verzoek en deed een poging. Andere architecten en bouwmeesters durfden het niet aan om van een zo

groot bouwwerk opmetingen te maken. Kramms tekeningen werden uiteindelijk voldoende bevonden en daarmee was de architect in Kramm geboren. Opmerkelijk aan deze tekeningen was dat hij in de doorsnede van de kerk de toestand weergaf na de heftige storm in 1674 en op de plattegrond de gehele kerk inclusief het middenschip afbeeldde.

Kramm als architect

Kramm was niet opgeleid tot architect, maar voerde na de opdracht van de Domkerk-tekeningen de titel architect-ingenieur. Vervolgens moest hij natuurlijk opdrachten in de wacht slepen om zich als architect te kunnen bewijzen. Daarvoor stonden hem verschillende wegen open. Voor particuliere opdrachten benaderden opdrachtgevers dikwijls meerdere architecten, waarna het beste ontwerp werd gekozen voor uitvoering. Het uitschrijven van prijsvragen kwam regelmatig voor, zij het vaak voor grotere bouwprojecten, en het ongevraagd aanbieden van ontwerpen door architecten gebeurde ook. Daarnaast hadden voorname (lokale) politici een belangrijke stem in het kiezen van een architect voor diverse projecten. Aan een van hen zou Kramm een groot deel van zijn opdrachten te danken hebben. De stijl waarin Kramm zijn ontwerpen maakte was voornamelijk het gangbare 19e-eeuwse classicisme. Uit kritieken die Kramm schreef, blijkt ook dat hij voorstander was van navolging van de klassieke regels. Toch had en nam Kramm de vrijheid om hier uitzonderingen op te maken, indien volgens hem het gebouw daar om vroeg. In zijn tijd had hij nog niet te maken met de schoolvorming onder architecten die later in de 19e eeuw leidend zou zijn. De architect werkte nog als zelfstandig ontwerper en

Afbeelding van de voorgevel (boven) en doorsnede (onder) van de vleugel van het Willem Arntszhuis aan de Lange Nieuwstraat, ca. 1836-1842.

□ TEKENING C. KRAMM | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

deed wat hij het beste of het mooiste vond. Zo combineerde Kramm in een niet gerealiseerd ontwerp voor een sociëteit van de Ridderlijke Duitse Orde gotische met classicistische elementen, omdat hij dit bij het ridderlijke karakter en de status van de orde vond passen.

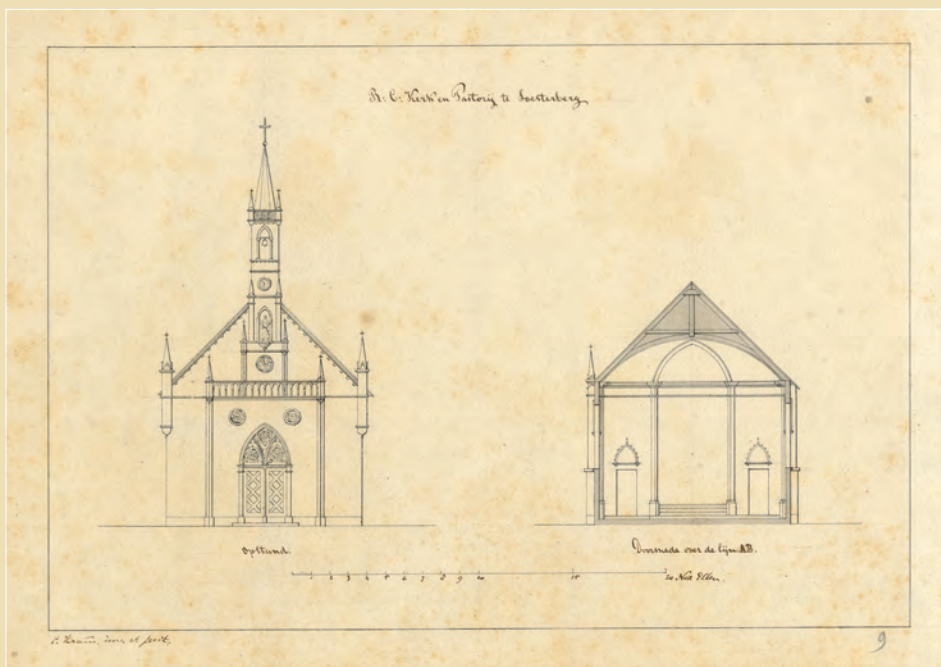
Uit de inventaris van Kramms bibliotheek blijkt dat hij bekend was met traktaten van klassieke en classicistische bouwmeesters en met de middeleeuwse bouwkunst. Deze interesse kwam sterker tot uiting toen hij in 1826 werd benoemd tot directeur en hoofdonderwijzer Bouwkunst op de Utrechtse

Stadtekenschool. Hij was de tweede directeur sinds de tekenschool in 1821 geopend was.⁴ Kramm zou vooral bekendheid verwerven door het invoeren van het vak 'Gotisch architectuur tekenen', waarmee hij de belangstelling voor middeleeuwse bouwstijlen heeft helpen ontwikkelen.⁵ Deze interesse in de middeleeuwse bouwstijl, de gotische orde zoals hij het noemde, vinden we terug in de ontwerpen van verschillende kerkjes. Een van de bekendere daarvan is de Carolus Borromeuskerk in Soesterberg. Deze kerk, voorzien van spitsbogen, pinakels en spitse toren en gotische venstertraceringen, deed al neogotisch aan. De kerken van Kramm bleven echter qua structuur altijd nog classicistisch en werden enkel voorzien van neogotische elementen. De echte neogotische bouwstructuur zou niet lang meer op zich laten wachten.

Opdrachten van de provincie

In 1828 werd in Utrecht de heer Florent, ridder van Ertborn als provinciaal gouverneur aangesteld, die Kramm bij zich ontbood en opdracht gaf voor de ver- en aanbouw van het Paushuize.⁶ De provinciaal gouverneur vervulde als voorzitter van de Provinciale en Gedeputeerde Staten een belangrijke functie en hoefde alleen verantwoording af te leggen aan de koning. Kramm ontwierp voor het Paushuize de Statenzaal en een extra verdieping op de vleugel aan de Kromme Nieuwegracht. Het leverde hem de titel provinciaal architect op en vervolgens vonden ook Florents opvolgers het voor de hand liggen om Kramm ontwerp opdrachten te verlenen.

De volgende opdracht die Florent hem gunde, was die voor een Paleis van Justitie. Hiervoor werd de voormalige Paulusabdij verbouwd waarbij toch enkele ruimtes

Voorgevel en doorsnede van de Carolus Borromeuskerk in Soesterberg. Een voorbeeld van de toepassing van de gotische elementen, ca 1835-1838.

□ TEKENING C. KRAMM | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

gespaard werden. De voormalige raadzaal werd ingericht als rechtszaal met in de absis een beeld van Justitia. De indeling verwees direct naar de Romeinse rechtspraak. Veel van Kramms ontwerp is echter verloren gegaan bij een grondige restauratie in de jaren vijftig van de vorige eeuw.

Een verbouwing van het Willem Arntsz-huis, ook een opdracht van de provinciaal gouverneur, is ook vaak verbonden met de naam Kramm. Volgens professor Wap, die een levensverhaal van de architect schreef, ontwierp Kramm voor het krankzinnigenhuis een nieuwe indeling die in heel Nederland werd nagevolgd. Nader onderzoek leert dat de rol van Kramm hierin toch wat beperkter is geweest.⁷ Hij was waarschijnlijk uitvoerder van de plannen die bestuurslid Schroeder van der Kolk had opgesteld. Hierbij is niet eens zijn hele ontwerp uitgevoerd, maar in de vleugel aan de Lange Nieuwstraat zijn sporen van Kramms ontwerp terug te vinden. De vleugel was pas in 1845 gereed, terwijl Kramm tot 1842 bij het project betrokken was. Het ontwerp voor de vleugel is later aangepast door de architect J.C. Kok die het geheel een monumentaler uiterlijk gaf door middel van een centrale ingangspartij en rijker gedecoreerde middenrisalieten van de hoekpaviljoens.

Een project waarbij Kramms rol nog veel kleiner was dan werd verondersteld, is de gevangenis op Wolvenburg (nu: Wolvenplein). Volgens diverse bronnen zou Kramm verantwoordelijk zijn geweest voor het gehele ontwerp, maar niets is minder waar.⁸ Kramm had het aan de provinciaal gouverneur te danken dat hij zich met het ontwerp mocht bemoeien, maar de minister van Justitie had zijn oog al laten vallen op architect I. Warnsinck, die zich in Amsterdam met de gevangenisbouw had bezigge-

Oeuvre-overzicht Kramm

Gemeente Utrecht

Uitgevoerd	1 Villa Minstroom (niet meer aanwezig)
	2 Paushuizen (verbouw en nieuwbouw)
	3 Willem Arntszhuis (vleugel Lange Nieuwstraat)
	4 Woonhuis Plompstorengracht 25
	5 Paleis van Justitie (verbouwing Paulusabdij en nieuwbouw)
	6 Woonhuis Van Asch van Wijckskade 27-29
	7 Sint Catharinakerk Utrecht (restauratie 1839)
	8 Koopmanshuis de heer Geelen (Stadhuisbrug 3-5)
	9 Villa Rusthof (niet meer aanwezig)

Niet uitgevoerd	10 Koopmanshuis de heer Maasland
	11 Willemkazerne
	12 Huis het Hogeland
	13 Koopmanshuis de heer Sinkel
	14 Huis Duitse Orde
	15 Gevangenis Wolvenplein (onterechte toeschrijving)

Buiten gemeente Utrecht

Uitgevoerd	16 Kasteel Beverweert Werkhoven
	17 Tolhuizen Utrecht en Maartensdijk (gesloopt)
	18 Kerk Soesterberg (Carolus Borromeus, gesloopt 1953)
	19 Kerk Harmelen (Sint Bavo)
	20 Kerk Benschop (Sint Nicolaas, restauratie 1839)
	21 Kerk Hamersveld (Leusden) (Sint Jozef)
	22 Kerk Enschede (Jacobus, afgebrand 1862)
	23 Grafmonument van Reede Amerongen
	24 Kerk Hoogland
	25 Stadspoorten IJsselstein (grotendeels gesloopt)

Niet uitgevoerd	26 Kerk Laren (onterechte toeschrijving)
	27 koopmanshuis de heer Bahlman Rotterdam
	28 koopmanshuis de heer Bahlman Nijmegen
	29 Koopmanshuis de heer Maasland Deventer
	30 Koopmanshuis de heer Sinkel Leiden

Prijsvragen, niet geïdentificeerde ontwerpen en andere tekeningen

31 Prijsvraag monument Jacob Cats
32 Prijsvraag Begraafplaats
33 Prijsvraag Monument van Speyck
34 Prijsvraag Gouvernementshuis
35 Prijsvraag Kerk Driebergen
36 Hoofdwacht
37 Landhuis
38 Villa achter Oudean/ Groenekan
39 Vier Centraalbouwen
40 Brandvrije bibliotheek
41 Waaggebouw
42 Oranjerie
43 Naamloos
44 Huis Fresenburg: opnametekeningen
45 Dom Utrecht: opmetingen
46 Fortificatie Vreeswijk
47 Paleis Napoleon: opnametekeningen
48 Mariakerk Utrecht: opnametekening (onterechte toeschrijving)

Onuitgevoerd verbouwingsplan van het huis Hogeland aan de Biltstraat met twee toegevoegde vleugels. Met een onderschrift waarin Kramm kritiek uit op de uitgevoerde verbouwing, ca 1828-1832.

□ TEKENING C. KRAMM | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

houden. Kramm kreeg weliswaar opdracht om een ontwerp te maken voor de locatie op Oudwijkerveld, maar dit werd afgekeurd. Na een geschiktheidsonderzoek van Wolvenburg werd Kramm bedankt voor zijn werkzaamheden en in plaats van dat hij als architect-opzichter mocht gaan werken, werd Warnsinck tot uitvoerend architect benoemd. Hoewel de provinciaal gouverneur erg zijn best deed voor Kramm, woog het oordeel van de minister zwaarder en trok Kramm aan het kortste eind.

Slecht verliezer

Kramm was een bedreven architect en had ondanks de hulp van de gouverneur te maken met sterke concurrentie. Zo ook bij de Winkel van Sinkel, een project waarvan slechts weinigen weten dat Kramm ermee bezig is geweest. Diverse ontwerpen maakte hij in 1834, waarvan het één nog rijker dan het ander. Onduidelijk is echter of hij dit in opdracht van Anton Sinkel deed of op eigen initiatief. Zijn ontwerpen werden in ieder geval niet tot uitvoering gebracht en Sinkel koos voor een ontwerp van architect Pieter Adams. Dat Kramm een slechte verliezer was, bleek uit zijn tekst in *De Levens* [...] over bouwmeester Adams: 'Het koopmans-winkelhuis van A. Sinkel, bij de waag te Utrecht, welk geheel, op zich-zelf

beschouwd, van eene goede architectuur is; doch, cariatiden, die een gevel dragen is onzin. Die verbasterde smaak der XVI eeuw werd reeds lang verworpen; ook is het geheele aanzien niet dat van een manufactuurwinkel.'⁹

Waarop de onjuiste toeschrijvingen aan Kramm zijn gebaseerd of hoe deze zijn ontstaan, is niet helemaal duidelijk. Wellicht heeft de biografie geschreven door tijdgenoot J.F. Wap daar een rol in gespeeld, doordat hij Kramms rol bij sommige projecten overdreef. Maar Wap vermeldde lang niet alle bouwprojecten waar Kramm bij betrokken was. Kramm was ook zeker geen slecht architect. Hij was zeer goed onderlegd in de traktaten en regels van de architectuur en kende voorbeelden uit binnen- als buitenland. Zijn ontwerpen laten zien dat hij deze regels ook uitstekend wist toe te passen en over goed bouwkundig inzicht beschikte.

Kramm en Zocher

Bij verschillende opdrachten in Utrecht had Kramm te maken met collega-architect J.D. Zocher jr. Zo heeft ook Zocher ontwerpen gemaakt voor een onderkomen voor de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Duitse Orde (1834-35), die overigens ook niet zijn uitgevoerd. Ook hebben ze allebei gewerkt aan huizen aan de Van Asch van Wijckkade.

Dit was onderdeel van een stadsverfraaiingsproject waarvoor Zocher opdracht had gekregen. Hij maakte plannen voor een reeks van wit gepleisterde classicistische villa's. Kramm had een particuliere opdracht voor de woonhuizen aan dezelfde kade, op de nummers 27-29. In de 'witte stad' van Zocher, zoals deze wel werd genoemd, viel het niet gepleisterde ontwerp in gelijke baksteen van Kramm erg uit de toon. Waarom Kramm hiervoor koos weten we niet. Hij leek niet tegen een gepleisterde gevel zoals zijn ontwerp van het woonhuis aan de Plompetorengracht 25 laat zien.

Een ander project waar beide architecten bij betrokken waren, was het Huis Hoogland in Utrecht. In 1824 kocht Jhr. Wil. Elisa Ram een terrein aan het eind van de Maliebaan en liet T.F. Suys daar een villa bouwen. Voor de uitbreiding maakte Kramm een ontwerp dat niet werd uitgevoerd. De gekozen uitbreiding was een ontwerp van Zocher, waarna Kramm het ontwerp van het nodige commentaar voorzag. Zo schreef hij op zijn tekening: 'Het Hoogland aan de Maliebrug te Utrecht - zoo als het door Suys is gebouwd, zonder de achtervleugels, waarvoor ik het plan heb gegeven tot vergroting van het eerstgebouwde, en hier perspectiefies voorgesteld. - doch is niet gevolgd en zoo voltrokken zoo als het zich tans vertoont - alles verknood zoo wel binnen als buiten - C. Kramm.'¹⁰ In Zochers ontwerp werd het gehele bouwlichaam vergroot met twee grote bouwblokken tegen de zijgevels. Kramm maakte hiervoor een ontwerp waarbij de extra hoekpaviljoens schuin naar achter werden geplaatst, waardoor een minder pompeus geheel ontstond. Er wordt gesuggereerd dat Zocher en Kramm elkaar niet mochten. Kramm zou opzettelijk zijn woonhuis aan de van Asch

van Wijckskade niet hebben gepleisterd om te disharmoniëren met de witte stad van Zocher. Ook heeft Kramm Zocher niet opgenomen in *De Levens* [...] en heeft hij het uitbreidingsontwerp voor het Huis Hoogland van Zocher bekritiseerd. Daadwerkelijke feiten om dit persoonlijk conflict voldoende te onderbouwen ontbreken echter, waardoor het blijft bij vermoedens.

Schilderen en restaureren

Vanaf 1840 liet Kramm de architectenpraktijk voor wat die was en ging hij zich meer richten op schilderen en het restaureren van prentkunst en schilderijen. In 1864 kwam het tweede en tevens laatste deel van het boek *De Levens* [...] uit en daarna publiceerde hij geen artikelen meer. In 1866 nam Kramm afscheid van zijn baan op de tekenacademie. Hij was in 1860 al gestopt als correspondent van de *Maatschappij ter bevordering der Bouwkunde* en had in 1850 eervol ontslag gekregen als provinciaal architect. Kramm kon terugkijken op een carrière waarin hij als architect en ook als docent aan de academie veel heeft kunnen bewerkstelligen. In tegenstelling tot zijn publicaties zijn er van Kramms architecturale ontwerpen in Utrecht en omgeving nog slechts enkele te bewonderen, zoals de panden aan de Plompetorengracht en de Van Asch van Wijckskade. Andere ontwerpen zijn in de loop der tijd grondig aangepast, gesloopt of blijken, zoals hiervoor beschreven, niet eens van Kramm te zijn. In 1860 verhuisde Kramm naar zijn zelf ontworpen Villa Rusthof aan de Kapelstraat in Utrecht, waar hij op 24 mei 1875 overleed. Hij werd begraven op Soestbergen, de Eerste Algemene Begraafplaats van de gemeente Utrecht, waar hij, hoe ironisch, een plek kreeg op de rotonde van Zocher.

Door Kramm ontworpen neoclassicistisch grafmonument voor de familie Van Reede Ginckel op de Algemene Begraafplaats Amerongen. Het monument werd volgens een inscriptie op de achterzijde in 1887 'hernieuwd' en het kreeg in 1998 de status van rijksmonument.

□ FOTO GOODNESS SHAMROCK, WIKIMEDIA COMMONS

Noten

- 1 De volledige titel van het werk van Immerzeel luidt: *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters: van begin der vijftiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1842).
- 2 De levensloop van Kramm is gebaseerd op J.F. Wap, 'Levensbericht van den schrijver', in: C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd* (Amsterdam 1864) en C.S. Wilmer, 'Christiaan Kramm (1797-1875), architect, kunstschilder en kunstverzamelaar', in: J. Aalbers (ed.), *Utrechtse Biografieën 3. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse* (Utrecht 1996).
- 3 Veel van zijn ontwerpen zijn bewaard gebleven in Het Utrechts Archief en online terug te vinden in de Beeldbank.
- 4 Bij Koninklijk Besluit van 13 april 1817 werden steden verplicht om een 'stadstekenschool' op te richten 'ten oogmerk hebbende, niet alleen om de jeugd, maar ook den handwerksman, onderwijs te doen genieten in de gronden der Teekenkunst, bijzonder in het teekenen van het Mensch-beeld en in de grondregelen der Bouwkunde'. In Utrecht werd de stadstekenschool (1821) gevestigd op een verdieping in het Huis Keyzerrijck (Stadhuisbrug) en vervolgens vanaf circa 1846 in de tot concertzaal verbouwde Mariakerk.
- 5 T.J. Boersma, 'Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzoo hopen te zien herleven'. Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunstonderwijs en het "Gothische Architectuurteekenen" aan de Utrechtse "Stadsscholen voor Teeken- en Bouwkunde" 1822-1866, *De Sluitsteen* 5 (1989) 3, 83-113 en *Catalogue de la bibliothèque et de la collection artistique délaissée par C. Kramm [...]* (Utrecht, J.L. Beijers, 1875).
- 6 Kramms eigen artikel: C. Kramm, 'Beknopte geschiedenis van het gebouw, genaamd Groot Pausshuize', *Utrechtsche Volksalmanak* 17 (1853) pp. 84-134.
- 7 Onderzoek naar het architecturaal oeuvre van Kramm: S.I. Groeneboer, Christiaan Kramm 1797-1875, niet gepubliceerd onderzoek, Gemeente Utrecht en Universiteit Utrecht 2012.
- 8 De rol van Kramm in de totstandkoming van het gevangeniscomplex wordt duidelijk beschreven in B. van Santen, *De gevangenis aan het Wolvenplein* (Utrecht 2001).
- 9 C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd* (Amsterdam 1974) (oorspronkelijk 1857-1864).
- 10 Afbeelding met commentaar is bewaard in het Utrechts Archief, catalogusnummer 37894.

Met 2.000 man informeel op bezoek

De doortocht van Lodewijk XIV door de stad Utrecht in 1672

Koningen, keizers, bevrijders, sporthelden en luchtvaartpioniers: hun komst bracht Utrechters massaal op de been. Maar niet altijd was de ontvangst hartelijk, zoals in het geval van Lodewijk XIV, die zelf eerder bangig dan triomfantelijk zijn intrede deed. Eerste aflevering in een serie over in-, door- en overtochten waarvoor de Utrechtse bevolking uitliep.

'Afbeelding hoedanig de koningen van Frankrijk en Engeland met de bisschoppen van Keulen en Munster de Vereenigde Nederlanden hebben beoorlogt, en wat stercke Steden aan dezelfde zijn overgaen, als mede eenige Wonderlyke Geschiedenissen, alle voorgevallen, in den Iare, 1672.' Direct boven deze tekst (mid-den onder) een afbeelding van 'De Koning van Frankrijk rijt binnen de Stat Uijtrecht den 5 Julij 1672'; direct links daarvan (tent) 'Handeling met Frankrijk, te Zeijst de 20 Iunij'. Tot de afgebeelde steden horen Amersfoort en Utrecht. Ets Isaac Sorious, uitgegeven door Marcus Doornick, Amsterdam 1672.

□ ATLAS COENEN VAN 'S GRAVESLOOT | COLLECTIE MUSEUM FLEHITE

1672 staat bekend als het Rampjaar. Het jaar waarin, zoals het gezegde luidt 'het volk redeloos, de regering radeloos en het land reddeloos' was. Met de Vrede van Munster in 1648 - ook wel de Vrede van Westfalen genoemd - was een einde gekomen aan de Tachtigjarige Oorlog tussen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en Spanje. De

vrede sloot ook de Dertigjarige Oorlog af. Deze oorlog, waarbij de meeste Europese staten betrokken waren, markeerde de opkomst van Frankrijk als Europese macht. In de persoon van koning Lodewijk XIV, de Zonnekoning, ontwikkelde er zich een absolute monarchie. Na 1648 bleven de belangen van de Europese landen botsen. Frank-

rijk wist in 1670 Engeland aan zijn zijde te krijgen. In 1672 vielen Franse troepen de Republiek binnen. Ze ondervonden weinig tegenstand, onder meer omdat de Republiek haar verdedigingslinies had verwaarloosd. De Fransen konden zo ons land binnentrekken.

R.P.M. Rhoen

Gemeentearchivaris te Zeist en redactielid van dit tijdschrift.

Aan deze oorlog, bekend als de Hollandse Oorlog (1672-1679), namen behalve Frankrijk en Engeland de biddommen Keulen en Münster deel. Met een legermacht van 120.000 man viel Frankrijk de Republiek binnen. Samen met zijn leger stak Lodewijk XIV (1638-1715), koning van 1643-1715, op 12 juni 1672 bij Lobith de Rijn over. Het leger trok snel op richting Utrecht. Op 23 juni stond generaal D'Aloigny de Rochefort (?-1676)¹ met zijn troepen al voor de Wittevrouwenpoort. Het stadsbestuur gaf zich zonder tegenstand aan hem over en bood hem op het stadhuis de stadssleutels aan.

Rit te paard door Utrecht

De broer van Lodewijk XIV, Filips herzog van Orléans (1640-1701), die de koning op deze veldtocht vergezelde,

bezocht Utrecht op 2 juli. Daarbij bracht hij een bezoek aan Paushuize waar de Franse opperbevelhebber, François Henri de Montmorency van Piney-Luxembourg (1628-1695)², zijn hoofdkwartier gevestigd had.

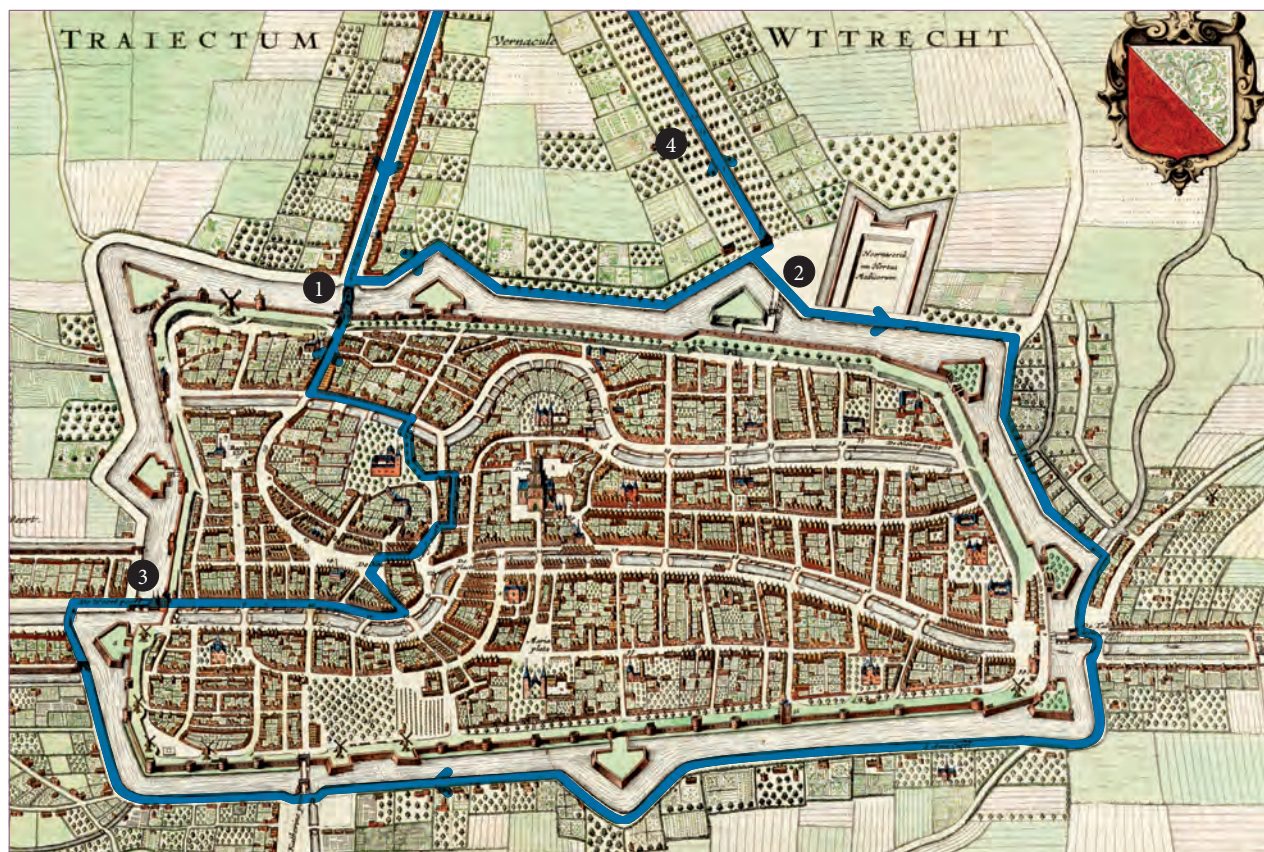
Twee dagen later, in de middag, bezocht Lodewijk XIV Utrecht. Ongeveer 2.000 man, onder wie zo'n 300 van zijn lijfwachten, begeleidden hem op deze rit. De kroniekschrijver Andries Schoemaker (1660-1723) doet verslag: 'Te paart met sijne gardens en andere troepen, sijnde van agtere en van vooren welbesloten, alsof hij in triump de stad in soude rijden.' Vanuit Zeist, waar hij zijn hoofdkwartier had gevestigd, ging hij via De Bilt over de Steenstraat (De Bilt: Dorpsstraat; Utrecht: Biltsestraatweg) tot aan de Wittevrouwenpoort.

Het was een informeel bezoek. De Staten van Utrecht hadden zich immers nog niet overgegeven en de onderhandelingen liepen nog. Daarom waren de magistraten niet aanwezig om hem te begroeten en werden er geen kanonschoten ter verwelcoming afgevuurd.

Van de Wittevrouwenpoort reed Lodewijk over de singels naar de Maliepoort en verder tot aan de Weerdpoot. Eigenlijk wilde hij de stad niet binnenrijden, maar zijn broer die naast hem reed, wist hem over te halen ('hij een seer plaisante stad sien soude'). Door de Weerdpoot reed hij de stad binnen. De rit ging vervolgens over de Oudegracht, Potterstraat, Neude, Ganzenmarkt, Minrebroederstraat, Janskerkhof, Drift en Wittevrouwenstraat. Bij de Wittevrouwenpoort verliet hij de stad weer. Weer reed hij naar de Maliepoort, waar hij de Maliebaan opreed en

Plattegrond (fragment) van de stad Utrecht met directe omgeving; penseel in kleur, (waterverf) kopergravure, afkomstig uit: J. Bleau, Toonnel der Steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen, [1649]. Ten tijde van de doortocht van Lodewijk XIV zag de plattegrond er (vrijwel) identiek uit. Met blauw is de route aangegeven die hij volgde: 1 Wittevrouwenpoort, 2 Maliepoort, 3 Weerdpoot, 4 Maliebaan.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

zo over de Steenstraat terug naar Zeist. Bij zijn rit om de stad heen had Lodewijk bij de Catherijnepoort een blik geworpen op de plek waar het kasteel Vredenburg gestaan had en op de brug had hij even halt gehouden om de Leidsche Rijn af te kijken. Op de Oudegracht zou hij vreselijk bang zijn geweest dat men een van de werkladders zou opblazen op het moment dat hij passeerde. Blijkbaar kon Lodewijk de moed niet opbrengen om van zijn paard te stappen voor een bezoek aan de Dom, die weer in gebruik was genomen voor de katholieke eredienst. Ondanks dat er veel volk op de been was om het schouwspel gade te slaan, was het geen hartelijke ontvangst. De Fransen waren ontstemd dat het publiek geen 'Vive le roi' geroepen had. 's Avonds rond de klok van zeven was het bezoek afgelopen en was de koning op de terugweg naar Zeist.

Dorpskerk als keizerlijke paardenstal

Drie dagen eerder, op 1 juli, was Lodewijk in Zeist aangekomen om er zijn hoofdkwartier te vestigen. Tijdens zijn veldtocht had hij daarvoor steeds een kasteel uitgezocht, zoals Biljoen (Rheden), Ulenpas (Bronckhorst) en Keppel (Bronckhorst). In Zeist nam hij zijn intrek in het huis van de weduwe van schout Louis la Haey. Dit huis stond

links naast de dorpskerk. Er tegenover lag kasteel Kersbergen, maar blijkbaar gaf hij toch de voorkeur aan deze burgerwoning. Het huis was wel te klein voor zijn levensstijl. Achter het huis waren meerdere tenten opgesteld - versierd met een zon erboven, zoals ook te zien op de prent van Romeyn de Hooghe (1676) - waarvan een als kapel en andere als woon- en eetvertrek ingericht waren. Verder werden nog meerdere naburige huizen in gebruik genomen. De oude (protestantse) dorpskerk diende als paardenstal.

Een deel van de hofhouding, onder wie zijn maitresse Madame de Montespan (1641-1707), reisde met hem mee. Naast zijn broer Filips, die aangeduid werd met de titel Monsieur, verbleef ook de bevelhebber van de Engelse hulptroepen in zijn hoofdkwartier. Deze bevelhebber James Crofts, later genaamd James Scott, (1649-1685), hertog van Monmouth en van Buccleuch, was een buitenechtelijke zoon van de Engelse koning Karel II. Hij voerde het bevel over een Britse brigade van 6.000 man. De hoofdmacht van het leger bivakte vlakbij het dorp. De vele tenten stonden heel ordelijk in rijen opgesteld met ruime paden tussen de rijen. Schoemaker schrijft: 'dat het scheen als of de krijgsgod Mars sig daar een stad en hof hadde opgeregt.'

Zeist was voor tien dagen het politieke centrum van Europa. De ambassadeurs en afgezanten van Engeland, Hannover, Heidelberg, Neuburg, Palts, Spanje, Trier en Zweden kwamen er Lodewijk gelukwensen met de oorlog die voor hem zo voorspoedig verliep.

De Engelse ambassadeurs George Villiers (1628-1687), hertog van Buckingham, en Henry Bennet (1618-1685), graaf van Arlington, werden op 7 juli in Utrecht opgehaald voor een audiëntie bij Lodewijk. Bij die gelegenheid feliciteerden zij ook de hertog van Monmouth met zijn behaalde succes. Minder aangenaam was het bezoek dat drie Utrechtse Statenleden op 8 juli brachten aan minister François Michel le Tellier, markies van Louvois (1641-1691). Godard Willem baron van Tuyll van Serooskerken (1647-1708)³, heer van Welland, Johan van der Does (1621-1704)⁴, heer van Bergesteyn, en Cornelis van der Voort (?-1674)⁵ vormden het gezantschap dat met Frankrijk onderhandelde over een capitulatieverdrag. De volgende ochtend moesten ze terug naar het Franse hoofdkwartier om te melden hoeveel geld er in de provinciale kas zat. Dat bleek ongeveer f 181.000,- te zijn. Het gewest kreeg vervolgens een heffing tot dit bedrag opgelegd. Door hun medewerking aan de overgave van de stad Utrecht kregen deze drie heren later de oneervolle bijnaam 'sleuteldragers'.

Terug naar Frankrijk

Lodewijk reed op 8 juli nogmaals naar Utrecht. Toen bezocht hij 's middags het leger van De Rochefort dat buiten de Catherijnepoort lag. Tegen de avond keerde hij terug naar Zeist. Tevergeefs wachtte Lodewijk op het gezantschap van de Staten-Generaal. De Franse opmars was tot staan gebracht. De waterlinie bleek Holland een goede bescherming te bieden. Hij besloot terug te keren naar Frankrijk. Alle lastwagens in Utrecht werden gevorderd voor het vervoer van de bagage van de koning en zijn gezelschap. Op 10 juli 's morgens om 4 uur vertrok hij via Amerongen, Rhenen en Wageningen naar Arnhem. Maar de bezetting was nog niet voorbij. De Franse troepen bleven tot november 1673 in Utrecht.

Bronnen

- Archief van de familie Martens van Sevenhoven en aanverwante families (1478) 1585-1975, inv.nr. 109 'Waerachtig verhael'; Het Utrechts Archief.
- Bruin, R.E. de, e.a. (redactie), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 289-293.
- Bunt, A.W. van de, *Ongewenst koninklijk bezoek aan Zeist* (Zeist 1963).
- Grothe, J.A., 'Dagelijksche aantekeningen, gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht in 1672 en 1673, gehouden door Mr. E. Booth, raad-ordinaris van het provinciale hof', in: *Berigten van het Historisch genootschap te Utrecht*, dl. 6 (1857), 2^e st. p.1.
- Philips, D., 'Een vergeten kroniekschrijver', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 33 (1960) nr.3, 22-28.
- Schoemaker, Andries, *Beschrijving van Utrecht & [Overijssel] in 1672*. Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, inventaris Handschriften, nr. 78 H 57.

Noten

- 1 Henri Louis d'Aloigny, markies De Rochefort, luitenant-generaal, bekend als 'maréchal de Rochefort' (1675), komt als een personage voor in de romans *De drie musketiers* (1844) en *Twintig jaar later* (1845) van Alexandre Dumas.
- 2 De opperbevelhebber van het Franse leger, François Henri de Montmorency van Piney-Lusembourg (1628-1695), meestal hertog van Luxemburg genoemd, had in Utrecht de bijnaam 'moordbrander'.
- 3 Godard Willem baron van Tuyll van Serooskerken (1647-1708), heer van Welland, lid van de Staten van Utrecht - geëligeerden (adel), 1672-1674 en 1702-1708.
- 4 Johan van der Does (1621-1704), heer van Bergesteyn, lid van de Staten van Utrecht - de ridderschap, 1667-1702.
- 5 Cornelis van der Voort (?-1674), schepen van Utrecht 1654-1674, burgemeester van Utrecht 1670-1673, lid van de Staten van Utrecht - de steden Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort, 1670-1673.

Agenda en berichten

Vereniging

Van der Monde-lezing

De 29e Nicolaas van der Monde-lezing wordt op *dinsdag 11 februari* gehouden door Marc de Beyer, hoofd van de afdeling *Erfgoed in Kerken en Kloosters* van het Museum Catharijneconvent. Onderwerp is de toekomst van tienduizenden religieuze voorwerpen die de komende jaren overbodig worden door het sluiten van vele kerken en kloosters. Een uitvoerige beschrijving is te vinden in het decembernummer of op de website.

De lezing vindt plaats in de Pieterskerk en begint om 20.00 uur. De kerk is open vanaf 19.30 uur; toegang is gratis.

Historisch Café

Op *vrijdag 14 februari* spreekt landschapsarchitect Marlies van Diest onder de titel: *Retourtje Utrecht-Amsterdam* over de openbare ruimte in de binnensteden van Utrecht en Amsterdam. In beide steden heeft de gemeenteraad in 2000 een openbaar ruimteplan vastgesteld dat in 2015 tot een samenhangende inrichting voor de gehele binnenstad moet leiden. Van Diest, die bij beide plannen betrokken is, maakt de balans op van de resultaten tot nu. Een maand later, op *vrijdag 14 maart*, is het de beurt aan Bettina van Santen, adviseur architectuurhistorie bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. Het onderwerp van haar lezing wordt later bekend gemaakt.

Het Historisch Café vindt plaats op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. Toegang is gratis, aanvang 17.15 uur, zaal open vanaf 17.00 uur.

Debat gemeenteraadsverkiezingen

Op 7 maart organiseert de Commissie Cultureel Erfgoed van Oud-Utrecht een *debat over behoud en gebruik van Utrechts cultureel erfgoed in de nabije toekomst*. De bijeenkomst vindt plaats in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen twaalf dagen later. Kandidaten van verschillende partijen worden uitgenodigd te reageren op stellingen over actuele situaties waarin cultureel en industrieel erfgoed een rol speelt. Er zijn twee hoofdthema's: verkeer & erfgoed en bescherming & herbestemming. Vragen die onder andere aan de orde komen: Hoe verenig je bescherming van 3.000 monumenten met optimale bereikbaarheid? Hoe realiseer je een goede herbestemming voor de vele monumenten die binnenkort leeg komen te staan?

Gespreksleider is Oud Utrecht-voorzitter Heins Willemsen. Het debat vindt in 'caféstijl' plaats vanaf 17.00 uur in het Bartholomeus Gasthuis. Toegang is gratis.

Lezing bedelaarskolonie

In het in 1822 opgerichte bedelaarsgesticht De Ommerschans werden 'luilevende armen' uit alle delen van het koninkrijk heropgevoed om van hen deugdzame burgers te maken. In een lezing zal Wil Schackmann, auteur van *De bedelaarskolonie* (Amsterdam 2013), op basis van zijn archiefonderzoek de dagelijkse gang van zaken in het gesticht en de vaak hilarische lotgevallen van de kolonisten beschrijven. En - zo zal blijken - dat waren niet alleen ex-bedelaars.

De lezing vindt plaats op woensdag 19 maart in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis. Aanvang van de lezing 19.30 uur, entree € 5,-.

Andere organisaties

Monument Bilts Hoogkruis

In De Bilt heeft een werkgroep uitgerekend dat het dorp in (of omstreeks) 2013 negen eeuwen bestond. In het kader daarvan is op 14 september van dat jaar in het Van Boetzelaerpark een Iers hoogkruis geplaatst van de hand van de getalenteerde jonge beeldhouwer Jelle Steendam. Een Stichting Bilts Hoogkruis heeft zich voor de totstandkoming van het monument ingespannen (website: biltshoogkruis.nl). Vanaf de provinciale weg Zeist/Utrecht is het duidelijk te zien. Maar bezichtiging van dichtbij is volop de moeite waard. Op het kruis wordt op begrijpelijke wijze iets van de geschiedenis van De Bilt en omstreken verteld. Om te beginnen de Ierse wortels van het monnikenwezen ter plaatse. De prachtige Keltische motieven op het kruis (knopen en vlechtwerk, spiralen, dierfiguren) spreken daarover duidelijke taal. De plaatselijke predikant Gert Landman heeft vervolgens een rijk en doorgevoerd iconografisch programma opgezet rond de oorsprong van De Bilt, de stichting van Oostbroek en Vrouwenklooster (1122). Het monument staat vrij, zodat alle vier de kanten kunnen worden bekeken. Er zijn bijbelse, plaatselijk hagiografische (Laurentius) en historische taferelen te zien. In het kader van de Ierse connectie is aartsbisschop Willibrord afgebeeld, want met zijn achtergrond vertegenwoordigt ook hij de Keltische kerkopvatting. Net als op het Janskerkhof houdt hij zijn oudste kerkje op de hand, al is hier ook zijn herkomst uitgebeeld met een zeilschip dat over de Noordzee komt aangevaren. Een boekje *Bilts Hoogkruis* toont alle afbeeldingen en licht de ontstaansgeschiedenis toe. (Ton van Schaik).

FOTO MIRIAM STEENBERGEN

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 87e jaargang nr. 1 / februari 2014 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 2: 1 maart 2014

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Polare Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudehuden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

2013 was voor de Vereniging Oud-Utrecht een zeer geslaagd jaar met bijzondere lustrumactiviteiten, maar ook in 2014 heeft een lidmaatschap u weer veel te bieden:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht⁹⁰

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau en help Oud-Utrecht op weg naar 2014 leden!

Tot 1 maart kan dat tegen een sterk gereduceerd tarief (€ 17,50 i.p.v. € 30,-) of met een aantrekkelijk welkomstgeschenk.

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl